

IDIE T
RÄ TT-
FÄR IDIGA
SIN NET

OM MORALENS

PSYKOLOGI

JONA THAN

IHAI IDT

ÖVERSÄTTNING

MANNE SVENSSON

fri

tanke

Innehåll

Inledning	II	
DEL I – INTUITIONEN KOMMER FÖRST, STRATEGISKT RESONEMANG		
FÖRST DÅREFTER.....	18	
1 Var kommer moralen ifrån?	19	
2 Den intuitiva hunden och dess rationella svans.....	45	
3 Elefanterna bestämmer	71	
4 Rösta på mig (jag ska tala om varför).....	93	
DEL II – MORAL HANDLAR OM MER ÄN SKADA OCH RÄTTVISA		116
5 Bortom WEIRD moral	117	
6 Det rättfärdiga sinnets smaklökar	135	
7 Politikens moraliska grundvalar	153	
8 Den konservativa fördelen	177	
DEL III – MORALITET FÖRBINDER OCH FÖRBLINDAR		208
9 Varför är vi så gruppiska?.....	209	
10 Bikhappen.....	241	
11 Religion är en lagsport	265	
12 Kan vi inte vara osams lite mer konstruktivt?.....	295	
Slutsats	337	
Tack.....	341	
Noter	345	
Litteratur	415	

DEL I

Intuitionen kommer först,
strategiskt resonemang
först därefter

Central metafor

*Sinnet är delat som en ryttare på en elefant,
och ryttarens uppgift är att tjäna elefanten*

Var kommer moralen ifrån?

JAG SKA BERÄTTA en kort historia för dig. Stanna upp efter att du har läst den och fundera på om människorna i historien har gjort något moraliskt fel.

En familj hade en hund som blev överkörd av en bil på vägen framför deras hus. De hade hört att hundkött var utsökt, så de skar upp den döda hundens kropp, tillagade köttet och åt det till middag. Ingen såg dem göra detta.

Om du är som de flesta välutbildade personer som deltagit i mina studier blev du först instinktivt äcklad, men du tvekade innan du sa att familjen hade gjort någonting *moraliskt* fel. Hunden var ju trots allt redan död, så de plågade den väl inte? Och det var deras hund, så de hade väl rätt att göra vad de ville med kadavret? Om jag bad dig att fälla ett omdöme så är det troligt att du skulle säga något i stil med: »Jo alltså, jag tycker att det låter vidrigt och att de bara borde ha begravt hunden, men jag skulle inte säga att de har gjort något *moraliskt* fel.«

Okej, här kommer ett svårare fall:

En man går till mataffären en gång i veckan och köper en kyckling. Men innan han tillagar kycklingen har han samlag med den. Sedan tillagar han och äter den.

Återigen har ingen lidit, ingen annan vet något och precis som i fallet med den hundätande familjen innebär det – som några

av mina studiedeltagare har påpekat – ett effektivt utnyttjande av naturresurser. Men nu blir äcklet så mycket starkare, och handlingen verkar så ... förnedrande. Betyder det att mannen har handlat fel? Om du är en utbildad och politiskt liberal västerlänning ger du förmodligen ett nyanserat svar och medger att mannen har rätt att göra vad han vill så länge ingen annan tar skada av det.

Men om du *inte* är en västerländsk liberal eller libertarian tycker du nog att det är fel – moraliskt fel – att ha sex med ett kycklingkadaver och sedan äta det. För dig, precis som för de flesta människor på planeten, är moralens anspråk omfattande. Vissa saker är fel även om de inte skadar någon. Att förstå det enkla faktum att moralen skiljer sig åt i olika delar av världen, och även inom enskilda samhällen, är det första steget mot att förstå sitt rättfärdiga sinne. Nästa steg är att förstå varifrån dessa många moraluppfattningar kom från början.

Moralens ursprung (utkast 1)

På college pluggade jag filosofi i hopp om att klura ut livets mening. Efter att ha sett lite väl många Woody Allen-filmer inbillade jag mig att filosofin kunde vara till viss hjälp.¹² Men jag läste dessutom en del kurser i psykologi och älskade det, så det valde jag att fortsätta med. Jag blev antagen till psykologiprogrammet på University of Pennsylvania 1987 och umgicks med vega planer på att utföra experiment som hade med humorns psykologi att göra. Jag tänkte att det kunde vara kul att syssla med forskning som lät mig hänga på ståuppklubbar om kvällarna.

En vecka efter ankomsten till Philadelphia hade jag ett samtal med Jonathan Baron, en professor som studerar hur människor tänker och fattar beslut. Tack vare min (minimala) bakgrund i filosofi hade vi en bra diskussion om etik. Baron frågade mig rakt ut: »Skiljer sig *moraliskt* tänkande på något sätt från andra former av tänkande?» Jag svarade att tankar om moraliska frågor (som abort) verkade vara annorlunda än andra sorters tankar (som vart vi ska gå och äta middag ikväll) på grund av det betydligt större behovet av att ange

orsaker som rättfärdigar ens moraliska åsikter för andra människor. Baron svarade med stor entusiasm, och så diskuterade vi olika sätt att vetenskapligt jämföra moraliskt tänkande med andra former av tänkande. Utan mycket mer att gå på än en känsla av uppmuntran bad jag honom nästa dag att bli min mentor, och så började jag studera moralpsykologi.

År 1987 räknades moralpsykologi som en undergrupp till utvecklingspsykologin. Forskarna fokuserade på frågor som hur barn utvecklas i sitt tänkande om regler, i synnerhet regler som har med rättvisa att göra. Den stora frågan bakom denna forskning var: Hur lär sig barn att skilja på rätt och fel? Varifrån kommer moralen?

Det finns två självklara svar på den frågan: arv eller miljö. Väljer man arv är man *nativist*. Då tror man att moralisk kunskap är medfödd. Den kommer förinstallerad, kanske inskriven av Gud i våra hjärtan (som Bibeln säger) eller i våra moraliska känslor som utvecklas genom evolutionen (som Darwin hävdade).¹³

Men om man tror att moralisk kunskap kommer från miljön är man *empiriker*.¹⁴ Då tror man att barn från födseln är mer eller mindre oskrivna blad (som John Locke sa).¹⁵ Om moralen varierar på olika håll i världen och genom århundradena, hur skulle den då kunna vara medfödd? Oavsett vilken moral vi har som vuxna måste den ha lärts in i barndomen genom vår egen erfarenhet, bland annat genom att vuxna talat om för oss vad som är rätt och fel. (*Empirisk* betyder »genom observation eller erfarenhet«.)

Men det här är en falsk dikotomi, och 1987 fokuserade moralpsykologin främst på ett tredje svar: *rationalismen*, som innebär att barn benär ut moralen på egen hand. Jean Piaget, tidernas främste utvecklingspsykolog, började sin karriär som zoolog och studerade mollusker och insekter i sitt hemland Schweiz. Han fascinerades av de olika stadier som djuren gick igenom när de förvandlades från exempelvis larver till fjärilar. Senare, när han skiftade fokus till barn, tog han med sig sitt intresse för utvecklingsfaser. Piaget ville veta hur vuxna människors utomordentligt sofistikerade tänkande (den kognitiva fjärilen) växer fram ur de begränsade förmågorna hos små barn (lågt stående larver).

Piaget fokuserade på tankefelen som barn gör. Exempelvis hällde han vatten i två identiska dricksglas och bad barnen tala om ifall glasen innehöll samma mängd vatten. (Ja.) Sedan hällde han över innehållet från ett av glasen till ett smalt och högt glas och bad barnen att jämföra det nya glaset med det orörda glaset. Barn som är yngre än sex eller sju säger oftast att det finns mer vatten i det höga, smala glaset, eftersom vattennivån är högre. De förstår inte att den totala vattenvolymen bevaras när den förflyttas från glas till glas. Han märkte också att det inte är någon idé att vuxna försöker förklara för barn att volymen bevaras. Barnen kommer inte att förstå det förrän de kommer till en ålder (och kognitiv fas) då deras intellekt är redo för det. Och när de är redo kommer de att räkna ut det själva bara genom att leka med muggar med vatten.

Med andra ord var förståelsen av volymens bevarande inte medfödd, och den var inte överförd från vuxna. Barn *räknar ut det själva*, men först när både deras intellekt är redo och de har fått rätt sorts erfarenheter.

Piaget tillämpade även denna modell för kognitiv utveckling på barns moraliska tänkande.¹⁶ Han gick ner på alla fyra för att spela kula med barnen och bröt ibland medvetet mot reglerna och spelade dum. Då reagerade barnen på hans misstag och visade därmed sin gryende förmåga att respektera regler, ändra på regler, turas om och lösa konflikter. Denna växande kunskap kom i ordnade faser allteftersom barnens kognitiva förmågor mognade.

Piaget menade att barns moraliska förståelse liknar deras förståelse för de där vattenglasen: vi kan inte påstå att den är medfödd, och vi kan inte säga att de lär sig den direkt av vuxna.¹⁷ Den uppstår snarare av sig själv i leken med andra barn. Att turas om i en lek är som att hålla vatten fram och tillbaka mellan glasen. Hur många gånger man än gör det med trearingar är de helt enkelt inte redo att förstå konceptet rent spel,¹⁸ lika lite som de kan förstå volymens bevarande. Men när de väl kommit upp i fem, sex års ålder så kan de, genom att leka, samspela och argumentera, lära sig om rättvisa på ett mycket mer effektivt sätt än genom förmaningar från vuxna.

Detta är essensen i psykologisk rationalism: Vi växer in i vår rationalitet så som larver blir till fjärilar. Om larven äter tillräckligt många löv kommer den (så småningom) att utveckla vingar. Och om barnet får tillräckligt mycket erfarenhet av skolgårdsmoral; av att turas om och dela med sig, så kommer det (så småningom) att bli en moralisk varelse med förmåga att använda sitt förnuft till att lösa allt svårare problem. Rationalitet är vår natur, och god förmåga till moraliska resonemang är slutpunkten i vår utveckling.

Rationalismen har en lång och komplex historia inom filosofin. I den här boken kommer jag att använda ordet *rationalist* för att beskriva dem som tror att resonemang är det viktigaste och mest tillförlitliga sättet att tillägna sig moralisk kunskap.¹⁹

Piagets insikter vidareutvecklades av Lawrence Kohlberg, som på 1960-talet revolutionerade moralforskningen med två avgörande innovationer.²⁰ För det första utvecklade han ett sätt att kvantifiera Piagets observation att barns moraliska resonemang förändras med tiden. Han skapade en uppsättning moraliska dilemman som han presenterade för barn i olika åldrar, sedan registrerade och klassificerade han deras svar. Borde till exempel en man som hette Heinz bryta sig in på ett apotek och stjäla ett läkemedel som kunde rädda livet på hans döende fru? Borde en flicka som hette Louise tala om för sin mamma att hennes lillasyster hade ljugit för mamman? Om barnet svarade ja eller nej hade inte så stor betydelse. Det som betydde något var *orsakerna* barnen angav när de försökte förklara sina svar.

Kohlberg upptäckte att barnens resonemang om den *sociala* världen utvecklades i sex steg, och denna utveckling stämde väl överens med stadierna Piaget hade funnit i barns resonemang om den *fysiska* världen. Små barn bedömde vad som var rätt eller fel efter väldigt ytliga kriterier, som huruvida en person straffades för ett beteende. (Om en vuxen bestraffade handlingen måste den ha varit fel.) Kohlberg kallade de två första faserna för den »förkonventionella« nivån av moralisk bedömning, och de motsvarar Piagets fas där barnen bedömer den fysiska världen efter ytliga attribut (om ett glas är smalare så har det mer vatten).

Men i lågstadiet övergår de flesta barn till de två »konventionella« faserna och blir duktiga på att förstå och även manipulera regler och sociala konventioner. Det är en ålder präglad av småaktigt paragrafrytteri som de flesta som växte upp med syskon minns väl (»Jag slår dig inte. Jag använder din hand för att slå dig. Sluta slå dig själv!«). Barn i den fasen brukar bry sig mycket om att anpassa sig och har stor respekt för auktoriteter – i ord om än inte alltid i handling. De ifrågasätter sällan auktoritetens legitimitet, men lär sig att manövrera i och omkring begränsningarna som de vuxna sätter på dem.

Efter puberteten, precis då Piaget menade att barn tillägnar sig förmågan att tänka abstrakt, fann Kohlberg att vissa barn börjar tänka själva om auktoritetens natur, meningen med rättvisa och orsakerna bakom regler och lagar. I de två »postkonventionella« faserna värderar ungdomarna fortfarande ärlighet och respekterar regler och lagar, men nu rättfärdigar de ibland oärlighet eller lagbrott i strävan efter högre värden, i synnerhet rättvisa. Kohlberg målade upp en inspirerande rationalistisk bild av barn som »moralfilosof« i färd med att försöka utforma sammanhängande etiska system för sig själva.²¹ I de postkonventionella faserna blir de till sist bra på det. Kohlbergs dilemman var ett verktyg för att mäta dessa dramatiska framsteg i deras moraliska resonemang.

Liberal konsensus

Mark Twain sa en gång att »för en man med hammare ser allt ut som spik«. Så fort Kohlberg hade utvecklat sina moraliska dilemman och sina poängsystem hade alla i psykologikretsar en ny hammare, och tusentals psykologistudenter använde den för att hamra fram uppsatser om moralisk slutledning. Men det finns en djupare anledning till att så många unga psykologer började studera moral från ett rationalistiskt perspektiv, och det var Kohlbergs andra stora innovation: han använde sin forskning för att vetenskapligt berättiga en sekulär liberal moralisk ordning.